

„НОВИЙ СВІТ” США ТА КАНАДИ У СПРИЙНЯТТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ.

Збереглося небагато свідочств про зв'язок українських земель з Сполученими Штатами в ХІХ ст. Джерела фіксують насамперед наявність економічних та культурних відносин. Разом з тим важливим залишається питання щодо рівня знань в Україні відносно США. Тому важливе значення мають літературні дані. Література була важливим джерелом для вивчення стану громадського настрою, ціннісних орієнтирів, якими живилось українське суспільство. Через літературу можна з'ясувати ступінь наявності в суспільстві рівня знань про ту чи іншу країну. Саме літератори відображали свої враження про „Новий світ”, так як лише їм, як найбільш активній частині суспільства, були доступні матеріали, в яких можна було знайти відомості про заокеанські країни.

Починаючи з кінця ХVІІІ ст. багато російських письменників, науковців опублікували ряд творів, перекладів, записок мореплавців та мандрівників. Наприклад, таких як: Н.М. Кармазін в 1791 р. написав рецензію на книгу „Жизнь Вениамина Франклина, им самим описанная для сына его”, яку помістив в „Московском журнале”; стаття російського посла в Вашингтоні П.І. Полетики „Состояние общества в Соединенных Американских Областях” була опублікована в „Литературной газете” в 1830 р.; в 1836 р. в журналі „Современник” вперше з'явилась стаття А.С. Пушкіна „Джон Теннер”; В.Г. Белінський опублікував статтю про переклад роману Дж.Ф. Купера „Слідопит” в журналі „Отечественные записки” в 1841 р. та інших.¹ Ця література проходила через руки українських письменників. Деякі з них самі побували за океаном і склали власну думку, деякі слухали розповіді селян-емігрантів, що повернулись додому, інші читали твори американських письменників та спілкувались з мандрівниками, що подорожували по світу. Отже, в творах українських письменників другої половини ХІХ століття стали з'являтися свідочства зацікавленості суспільним життям українців у Новому світі.

Вперше, виразно започаткував цю тенденцію видатний український поет Тарас Григорович Шевченко, що чутливо сприймав настрої в Україні. З його творів видно, що він цікавився наукою, культурою та історією США, зокрема періодом за незалежність і технічними досягненнями заокеанської країни. Так, в повісті „Прогулка с удовольствием и не без морали” головний герой ставив себе на місце американського політичного діяча. Він назвав вченого, винахідника блискавковідводу В. Франкліна – „великим Франкліном”: „І я, як великий Франклін, задумався над цим нравственным відводом.”²

Поета цікавила і література США. В повісті „Художник” він згадував про роман американського письменника Вашингтона Ірвінга „Історія життя й мандрівок Христофора Колумба”.³ Ця книга була видана в Росії в 1836 – 1837рр.⁴, тому не даремно Т. Шевченко згадував про неї в своїй повісті.

Можна назвати чимало джерел, з яких Т.Г. Шевченко черпав інформацію про Новий світ і відображав все це у власних творах. В 1848 р. Олексій Іванович Бутаков готував Аральську експедицію і був назначений її начальником. Для роботи в експедиції потрібен був художник. До складу експедиції для замальовування краєвидів в степу і на берегах Аральського моря зачислили Т. Шевченка. О.І. Бутаков – відомий на той час військовий географ, моряк і мандрівник. В результаті кругосвітньої подорожі він написав „Записки русского офицера во время путешествия вокруг света в 1840, 1841 и 1842 годах”.⁵ Поет, познайомившись з О.І. Бутаковим досить близько, часто спілкувався з ним, слухаючи враження мореплавця про заокеанські країни.

Багато цікавого Т. Шевченкові принесли гастролі англо-африканського трагіка, актора Айра Олдріджа, які розпочались в Петербурзі 10 листопада 1858 р. Тараса Григоровича настільки захопила гра негритянського актора, що він не пропустив ні одного спектаклю.⁶ Вдома у Ф.П. Толстого відбулося знайомство Шевченка з А. Олдріджом. Мистецтво А. Олдріджа глибоко хвилювало поета.⁷ Обидва митці всією душею прихилились один до одного, між ними встановилися найдружніші взаємини. А. Олдрідж полюбив українські народні пісні, а Т. Шевченко з задоволенням слухав пісні про тяжку долю негритянського народу.

Політичного життя США Т.Г. Шевченко торкався у вірші „Юродивий”, де писав про Дж. Вашингтона і його праведні закони, порівнюючи американського президента з російським царем Миколою І:

„... Коли ми діждемось Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!”⁸

Згадка про Дж. Вашингтона, звичайно, не свідчить про симпатії Т.Г. Шевченка до американського суспільного ладу. Поет вкладав в його ім’я емблематичний зміст. Цей історичний діяч був вождем революційних фермерських армій і стратегом переможної визвольної війни, тому Т.Г. Шевченко висловлював впевненість у неминучій перемозі революції на Україні і в Росії.⁹

І українські емігранти слухались поради „співця мужицької долі”, брали з собою „Кобзар” і мандрували з ним у далеку невідому країну. Серед поезій Шевченка вони знаходили рядки, в яких бачили відображення своєї власної долі.¹⁰ Саме вони розходились з України трьома шляхами на чужину – до Америки, Канади та Бразилії. Про це свідчать рядки з вірша:

„Ой три шляхи широкії до купи зійшлися.
На чужину з України брати розійшлися.
Покинули стару матір, той жінку покинув,
А той сестру. А найменший – молоду дівчину.”¹¹

Творчість Т.Г. Шевченка в американську та англійську літератури входить здебільшого паралельно. Першу спробу представити Т. Шевченка в англomовному світі зробив в 1868 р. А.О. Гончаренко, учасник революційно-демократичного руху другої пол. ХІХ ст. Першим твором, який був

перекладений та надрукований в журналі „Вісник Аляски” стала поема „Кавказ”.¹² Пізніше А.О. Гончаренко подав в оригіналі уривки послання „І мертвим, і живим...”, уривок поезії „Думи мої, думи мої” і поеми „Кавказ”.¹³ Це були перші публікації в оригіналі Шевченкових творів на американському континенті. З листа А.О. Гончаренка до М. Павличка відомо, що Т.Г. Шевченко сам прислав йому „Кобзаря” в Лондон в 1860 р.¹⁴

Більш обізнаний з „Новим світом” був український письменник Г.А. Мачтет, який став активним учасником революційного, народницького руху семидесятих років XIX ст. на Україні і сам відвідав Америку в 1872 р. В той час він перебував в гуртку, який мав за ціль організувати комуни в „вільній” Америці. В США Г.А. Мачтет пробув 2 роки.¹⁵ Він розчарувався в американській свободі і своїх мріях. Власні враження письменник передає в творах, які написав у той період, а саме „Блудный сын”, „Община Фрея”, „Боевая ночь”, „Нью-Йорк”, „Черная неблагодарность”, в статті „Республика плутовства” та багатьох інших.

Писати свої записки він розпочав ще в Америці, а коли повернувся на батьківщину, нариси із північноамериканського життя надрукував в багатьох газетах і журналах. Побувавши в Нью-Йорку, Г.А. Мачтет передавав найкращі враження про красу цього міста в творі „Нью-Йорк”: широкі вулиці, розкішні магазини, палаци, церкви, парки та інше. Жодна людина, відвідавши це місто, ніколи не забуде ні синьої води океану, ні прекрасних будівель, яким би могли позаздрити Париж та Лондон; ні того кипучого, сильного життя, яке не має кінця краю на його вулицях.¹⁶ Та інша сторона міста є настільки жахливою, що вся ця краса та велич враз зникає – це перше місце в статистичній таблиці злочинів, які все збільшуються, і збільшуються, і існування такого небезпечного та шкідливого класу, як клас мазуриків офіційних, які не переслідуються законом і спекулюють на наївності темного, бідного люду. Це різні „професора магії”, „віщуни”, „гадалки”, які запевняють довірливий народ в „чудесах свого мистецтва”. Америку письменник називав „республікою шахрайства” і вважав, що туди йдуть всі ті, хто втомився від старого світу (Eugoramuden), всі новатори, які вважали себе безсильними, щоб боротися з суспільним злом на його реальному ґрунті, йдуть в Америку, в якій пропало безслідно стільки свіжих сил, стільки благородних починань для створення тієї „республіки шахрайства” і того царства доларів.¹⁷

Спостерігаючи за життям Фрея та його громади зсередини Г.А. Мачтет впевнився в ілюзорності ідеї перебудови суспільства через громаду. Він критикував основи „конституції” громади, теоретичні погляди Фрея. Фрея автор показує смішним вегетаріанцем, ідеалістом-утопістом, плутаником: „Людина, так сказати особистих симпатій, він підкорявся легко тому, до кого відчував потяг.”¹⁸

В основі повісті „Черная неблагодарность” лежать реальні історичні події – боротьба індіанців за свою незалежність та збереження власних територій, з яких їх зганяли американські фермери. Письменник виступав проти нелюдського американського суспільства, ганебного впливу грошей,

проти лицемірства демократії, на захист людей зневолених, людей високих моральних якостей. Г.А. Мачтет яскраво змалював картини життя американських обивателів, фінансових „геніїв”, конгресменів, показав їх моральну нікчемність.¹⁹

Тяжке положення туземців в Сполучених Штатах і боротьба індіанців за незалежність зображені в розповіді „Бойова ніч”: „З весни ще вся прерія була на сторожі. Фермери то і діло, що готувалися до відбою, з дня на день очікували напад індіанців, які були роздратовані до краю самовільним захватом їх територій і іншим самоуправством з боку білих.”²⁰ Г.А. Мачтет гостро критикував конфлікти, які відбувалися на землях Північної Америки.

В „Блудному сині” письменник поділяв народницькі уявлення про інтелігенцію, як соціально незалежну групу, яка протистоїть буржуазії, але разом з тим показує її безсилля в вирішенні корінних питань народного життя. Герой повісті вчитель Андрій Загайний в пошуках шляхів єднання з народом блукав по містах та селах Росії, об’їхав Сполученні Штати, і нічого не зробивши, вернувся в рідне село, щоб орати землю. А щодо заокеанського життя то: „Все пережите за цей час злилося для нього в одне загальне враження „каторги”, і в ньому тонули всі окремі зустрічі, враження, епізоди, одне тільки пам’ятає він добре, що весь цей час йому приходилось страшенно важко – не морально, не духовно, а чисто фізично. Духовним життям він не жив.”²¹ Автор вірив, що в результаті організованої праці в тисячах центрів, де суспільні інтереси переважають, можливий вплив на ситуацію, яка склалася в масах.

Традицію пізнання заокеанського світу продовжив відомий драматург, літератор Івана Якович Франко. Світогляд І. Франка про „Новий світ” формувався в першу чергу під впливом еміграційного руху, життя українського селянства, перекладів, які робив сам на роботи американських письменників. Наприклад, перекладав твори Марка Твена і друкував їх на сторінках українських газет, а саме: „Діло”, „Зоря”. Оповідання М. Твена „Як-то я був секретарем у сенатора” було опубліковане в 1886 р. в газеті „Діло”.²²

Твори І.Я. Франка друкувались на сторінках українських газет в Канаді, переважно такі його революційно-закличні поезії, як „Вічний революціонер”, „Каменярі”, „Товаришам”. Ці твори відіграли велику роль у збудженні свідомості українських робітників і фермерів, вони вчили їх не гнутися перед заокеанськими експлуататорами, боротися за кращу долю і волю.²³ Великий каменярь був їх близьким другом, їх другом–проповідником. Він, син коваля, багато писав про робітників і селян, про трудящих загалом.²⁴

Англійські ліберальні інтелектуали в Канаді згодом зацікавилися українськими поселенцями і особливо їх літературою, і через деякий час почали з’являться переклади творів українських письменників. Поетеса Флоренс Лайвсей, Александер Гантер і Персівал Канді перші переклали деякі твори І. Франка та інших українських літераторів.²⁵

І. Франко очолював гурток студентської молоді, який брав жваву участь в пересилці до Росії нелегальної літератури, налагоджував зв’язки з російсько -

українською політичною еміграцією.²⁶ В 1896 р. до Канади прибув особистий друг письменника Кирило Генік. Він листувався з І. Франком і перебував під його безпосереднім ідейним впливом. М. Генік поїхав туди з відома і за схвалення І. Франка.²⁷

Іван Франко написав ряд статей про українську еміграцію, в тому числі і до Північної Америки. Він акцентував увагу на тому, що переселенська пропаганда на Західній Україні пов'язана зі спекуляцією селянською землею і, що еміграційний рух серед селянства полегшує агентам купівлю землі.²⁸ Письменник відмічав і позитивну сторону еміграції: „Еміграція до Пн. Америки, де її люди заробляли гроші і вертали з ними додому, значно піднесла заможність народу в тих околицях Галичини.”²⁹ І. Франко не залишав без уваги й нестерпних умов у які потрапляли емігранти під час подорожі: „А проте, які ж нечувані перешкоди ставлено в дорозі тамошнім емігрантам. По дорогах переслідували їх жандарми, як диких звірів, на границях обдирали. Самі власті гнали тих бідних людей у руки ще несовісніших агентів та пограничних перемитників.”³⁰ Автор намагався пояснити втечу селян із Західної України, глибоко розкривав соціальні причини виїзду бідноти на чужі землі. Він не погоджувався з визначенням причин, які вказувала польська і українська преса, а саме: нужда матеріальне зубожіння сільського населення і моральна занедбаність. І. Франко називав свої: „Селянин у зв'язку з незліченними фактами щоденного життя втратив віру в себе, в свої сили і в свою людську гідність, віру в правову основу, на якій живемо і яка є підставою суспільного ладу.”³¹ Еміграцію вважав нормальним явищем і мотивував тим, що кожна людина повинна вибирати те, що вважає за потрібне.³² Зібрав обширний матеріал щодо статистики еміграції та подав звіт про діяльність VI департаменту крайового віділу від 1 листопада 1895 року до кінця жовтня 1896 року.³³ Статті пройняті щирим уболіванням над страдницькою долею емігрантів, гнівним осудом несправедливого суспільного ладу, що прирікав трудящих на злидні в своїй країні, гнав їх за примарним щастям на чужину. І. Франко викривав і пропаговану американську свободу „райського життя” за океаном, де переселенці знаходили собі лише могилу.

У художній спадщині І. Франка на емігрантську тему значне місце займає цикл поезій „До Бразилії”. В основу циклу лягли спостереження поета над життям селян-емігрантів, їх численні листи з Америки.³⁴

Добре обізнаним зі становищем у „Новому світі” був Михайло Павлик. Його ім'я набуло широкої популярності серед прогресивних українців Канади. М. Павлик пильно стежив за розвитком культурного руху своїх земляків за океаном, вів з ними інтенсивну переписку і багато допомагав їм.³⁵ Про вшанування М. Павлика в Канаді написав Петро Кравчук в своїй статті „Павлик і канадські українці”: „Взагалі вся прогресивна українська громадськість в Канаді високо шанувала і цінила заслуги І. Франка і М. Павлика, захоплювалась їх творами. В бібліотеках читалень часто можна було зустріти книги І. Франка „Захар Беркут”, та публіцистичний твір М. Павлика „Про русько-українські читальні”. Павлик активно листувався з

Українською соціал-демократичною партією в Канаді, редакцією газети „Робочий народ” і окремими українськими іммігрантами. Ці зв’язки він підтримував майже до кінця свого життя. М. Павлик своєю творчістю, публіцистичною і громадською діяльністю допомагав у розвитку, зміцненні прогресивних ідей серед заокеанських українців.”³⁶

Письменник в своїх творах описував важке становище галицького селянства, що змушене було емігрувати до Америки. М. Павлик викривав фальшиву версію австрійського уряду, що нібито еміграцію галицького селянства штучно викликали агенти еміграційних контор. Багатьма фактами він доводив, що єдиним агентом, який гнав селянина за моря, була безпросвітна нужда.³⁷ В публіцистичних працях він широко відобразив такі реалії, як динаміка еміграційного відпливу, ступінь охоплення еміграцією окремих повітів Галичини і Буковини, соціальний а також освітній склад емігрантів, напрямки еміграції та чисельне зіставлення між ними, рееміграція.³⁸

Не менше „Новим світом” був зацікавлений і склав про нього власну думку і Михайло Коцюбинський. В газеті „Буковина” він надрукував статтю, щодо виставки в Чикаго, на якій будуть представленні вироби подільських селянок. Вважав Америку великим світом, і представлення України на виставці є честю. В статті він писав: „Отсі-то вироби подільських селянок й фігуруватимуть на виставі в Чикаго яко експонати пані Декар’єр. Ніхто з українців не піклувався об тім (принаймні я ніде не читав про се), щоб репрезентувати Україну на всесвітній виставі, перед цілим світом заявити, що і ми українці існуємо та маємо свою культуру. Та вже пані Декар’єр, спасибі їй, своїми експонатами натякне в Америці про бідолашну Україну. А якби не американська пані Е.Е. Ліньова, котра має під час вистави в Чикаго читати лекції про народну українську музику, то американці сміливо могли б подумати, що ми німі, як риби. Сумно!”³⁹ Вже в XIX ст. українська інтелігенція розуміла, що представлення України в Новому світі має величезне значення для всіх сфер життя країни.

В другій половині XIX ст. продовжувачем тенденції пізнання заокеанського світу стала відома поетеса Леся Українка, яка виявляла чималий інтерес до історії Сполучених Штатів. Багаторічні роздуми письменниці над проблемами свободи творчості й суспільного обов’язку митця знайшли втілення в її драматичній поемі „В пущі”.⁴⁰ Власні умови праці, „скручені голови” багатьох творчих задумів, доля побратимів по перу, були перед очима, „коли писала свою драму про скульптора серед пуритан в диких пущах американських колоній”, - так твердить сама письменниця.⁴¹

У 1895 р. Л. Українка за порадою свого дядька українського вченого і громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова працювала над статтею про англійського поета, публіциста і державного діяча, послідовного пуританина Джона Мільтона, вивчала матеріали про його життя і творчість. В особистій бібліотеці поетеси зберігається праця Альфреда Штерна „Мільтон і його доба” (1877) з численними підкресленнями, особливо в тих місцях, де йдеться про ставлення пуритан до мистецтва і про їхнє

переселення з Англії до Північної Америки. Вивчаючи історію Англії епохи англійської буржуазної революції XVII ст. Л. Українка звернула увагу на постаті інших діячів цього періоду, зокрема англійського поета Георга Віттера та борця за свободу вірувань в Англії Роджера Вільямса, який 1631 р. емігрував до Північної Америки, де став священиком в одній з пуританських колоній.⁴² У фонді письменниці збереглись ряд матеріалів про Р. Вільямса: рукопис конспекту російською мовою твору Р. Вільямса „Криваві сторінки переслідувань віри”, незакінчена стаття М.П. Драгоманова про Р. Вільямса, бібліографія і виписка М.П. Драгоманова до цієї статті тощо. Очевидно, в процесі роботи Л. Українки над статтею про Дж. Мільтона, яка залишилась незавершеною, і виник задум драматичної поеми „У пущі”, а образ головного героя скульптора Річарда Айрона певною мірою постав на основі біографій та характерів Дж. Мільтона, Г. Віттера і Р. Вільямса.⁴³

В творі конфлікт відбувався між релігійною пуританською громадою і митцем. В громаді людина позбавлена найменшої свободи, де контролюються не лише вчинки, а й думки. Американська пуща гнітить і поступово вбиває в людині прекрасне. Та митець – це людина, яка не бажає коритися ніяким догмам і йде своїм власним шляхом. В Новий світ митець Річард Айрон прибув з наміром „гори перевернути”, „серед нового краю розпалити одвічної краси нове багаття”, але тут побачив і соціальні контрасти, з одного, і ажіотаж наживи, цинічний прагматизм, з другого боку.

„Сьогодні вперше

побачив я так близько злидні людські.

Я досі знав лиш бідність артистичну,

ощадність бачив, працю невсипущу,

та корчі голоду я ще не бачив,

не чув його спотвореного крику,

не чув, не бачив і не дбав!”⁴⁴ – так про все це говорить головний герой.

Впродовж усього твору послідовно розкривається зміст метафори в пущі – як пущі духовної.

Можна по різному трактувати зміст твору, та цим Л. Українка ламає традицію, що встановилася в літературі і буржуазній науці. Відповідно до цієї традиції протестанти пуритани, які переселялися в Новий світ, змальовуються борцями проти церковної влади в ім’я свободи, совісті і незалежності.

Таким чином, „Новий світ” представляв не малий інтерес в працях українських письменників. Деякі з них навіть побували за океаном, щоб на власні очі побачити, що ж воно таке „Новий світ”. Інші спостерігали за простим людом, який збирався емігрувати за океан чи вже повернувся звідти. Свої враження, почуття і спогади письменники передавали в творах. Неоднозначним було ставлення української інтелігенції до Канади та США. Існують різні погляди щодо сприйняття „Нового світу”. Одні були в захваті від „Нового світу” та республіканського устрою США – Т.Г. Шевченко, другі були розчаровані тією політикою, яку вели дані країни – Г.А. Мачтет. Літератори показували, що письменники в Україні були достатньо

поінформовані про Новий світ США та Канади. Проте це знання стосувалося лише деяких сторін заокеанського життя.

Примітки:

- ¹ *Взгляд в историю – взгляд в будущее.* – М., 1987. – С. 633-647.
- ² Шевченко Т.Г. *Повне зібрання творів.* – Т.4. – К., 1963. – С. 439.
- ³ Шевченко Т.Г. *Художник.* – К., 1985. – С. 321.
- ⁴ Гудзій М.К. [Примітки] // Т. Шевченко *Повне зібрання творів.* – Т.4. – К., 1963. – С. 459.
- ⁵ Тарас Григорович Шевченко. *Біографія* / Ред. І.А. Вязовський. – К., 1963. – С. 194.
- ⁶ *История США* / Ред. Н.Н. Болховитинов. – Т.1. – М., 1983. – С. 689.
- ⁷ Там же. – С. 309.
- ⁸ Шевченко Т.Г. *Кобзар.* – К., 1980. – С. 507.
- ⁹ Івакін Ю.О. *Коментар до „Кобзаря” Шевченка.* – К., 1968. – С. 234.
- ¹⁰ Кравчук П.І. *Тарас Шевченко в Канаді.* – К., 1961. – С. 11-12.
- ¹¹ Шевченко Т.Г. *Повне зібрання творів.* – Т.1. – К., 1951. – С. 388.
- ¹² Зорівчак Р.П. *Шевченко в англомовному світі* // Шевченко і світ. – К., 1989. – С. 254.
- ¹³ Там же. – С. 257.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Титова В. [Предисловие] // Г.А. Мачтет *Черная неблагодарность.* – М., 1959. – С. 6.
- ¹⁶ Мачтет Г.А. *Нью-Йорк. 1876* // *Взгляд в историю – взгляд в будущее: Русские и советские писатели, ученые, деятели культуры о США.* – М., 1986. – С. 255.
- ¹⁷ Мачтет Г.А. *Республика плутовства* // *Взгляд в историю – взгляд в будущее: Русские и советские писатели, ученые, деятели культуры о США.* – М., 1986. – С. 263.
- ¹⁸ Мачтет Г.А. *Избранное.* – М., 1958. – С. 84.
- ¹⁹ Мачтет Г.А. *Черная неблагодарность.* – М., 1959. – С. 10.
- ²⁰ Мачтет Г.А. *Полное собрание сочинений.* – Т.3. – К., 1902. – С. 5.
- ²¹ Мачтет Г.А. *Избранное...* – С. 352.
- ²² *Іван Франко і світова культура.* – Львів, 1986. – С. 54.
- ²³ Кравчук П. *Іван Франко серед канадських українців.* – Львів, 1966. – С. 9.
- ²⁴ Юкас М. Ідеї І. Франка серед української трудової еміграції в Канаді // *Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО.* – Кн.1. – К., 1990. – С. 357.
- ²⁵ Скрипник М. *Англійські переклади творів Івана Франка в Канаді* // *Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО.* – Кн.2. – К., 1990. – С. 261.
- ²⁶ Колесник П.Й. *Іван Франко.* – К., 1966. – С. 24.
- ²⁷ Кравчук П. *Вказ. праця.* – С. 3.
- ²⁸ Франко І. *Еміграція українського населення* // Франко І. *Зібрання творів в 50-ти тт.* – Т.44. – Кн.2. – К., 1985. – С. 282.
- ²⁹ Франко І. *Еміграція галицьких селян* // Франко І. *Зібрання творів в 50-ти тт.* – Т.44. – Кн.2. – К., 1985. – С. 345.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Франко І. *З приводу еміграції населення* // Франко І. *Зібрання творів в 50-ти тт.* – Т.44. – Кн.2. – К., 1985. – С. 351.
- ³² Там же.
- ³³ Франко І. *Крайовий виділ про еміграцію* // Франко І. *Зібрання творів в 50-ти тт.* – Т.44. – Кн.2. – К., 1985. – С. 485.
- ³⁴ Білецька А. І. *Тема еміграції галицького селянства в творчості І.Я. Франка* // *Українське літературознавство* – 1984. – Вип.42. – С. 77.
- ³⁵ Денисюк І.О. *Михайло Павлик.* – К., 1960. – С. 64.
- ³⁶ Кравчук П.М. *Павлик і канадські українці* // *Літературна газета.* – 25 січня 1958. – №8.
- ³⁷ Яцук П.Й. *М. Павлик.* – Львів, 1959. – С.100.
- ³⁸ Качараба С., Рожик М. *Українська еміграція. 1890 – 1914.* – Львів, 1995. – С. 107.
- ³⁹ Коцюбинський М. *Твори.* – Т.3. – К., 1956. – С. 52.
- ⁴⁰ Журавська І.Ю. *Леся Українка і зарубіжні літератури.* – К., 1963. – С. 63.
- ⁴¹ Міщенко Л.І. [Вступна стаття] // *Українка Леся Твори.* – Т.1. – К., 1986. – С. 23.
- ⁴² Ставицький О.Ф. [Примітки.] // *Українка Леся Твори.* – Т.2. – К., 1986. – С. 660.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ *Українка Леся Твори.* – Т.2. – К., 1986. – С. 236.